

## ПОНЯТТЯ ІРОНІЇ В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ

*У статті розглядається сучасне розуміння поняття іронії. В сучасній філософії дістають відображення нові типи розуміння іронії, фігура іронії стає знаменням часу.*

**Ключові слова:** іронія, іронічний код, ліберальний іронізм, пастиш, постмодернізм

**С.Н. Гейко. Понятие иронии в современной философии.** *В статье рассматривается современное понимание понятия иронии. В современной философии ирония приобретает новое понимание, фигура иронии становится характеристикой времени.*

**Ключевые слова:** ирония, иронический код, либеральный иронизм, пастиш, постмодернизм.

**S. Geiko. A concept of irony is in modern philosophy.** *The modern understanding of concept of irony is examined in the article. In modern philosophy irony acquires the new understanding, the figure of irony becomes description of time.*

**Key words:** irony, ironical code, liberal ironizm, pastish, postmodernizm.

Постмодернізм – це багатоманітне теоретичне поле духовного розвитку в самосвідомості західної цивілізації. Виступаючи багатоманітною духовною тенденцією в філософії, він маніфестує себе не як послідовник та спадкоємець Модернізму, а як емансипатор свідомості цивілізації від ідеалів-ідолів минулої епохи, що гальмували та обмежували багатотіковий процес самореалізації особистості. Постмодерністська стратегія емансипації від будь-яких обмежень характеризується тим, що ідеали та досягнення попередньої епохи, які виходили з абсолютизації людської суб'єктивності, стали лише часткою рухливої структури постмодерністського тексту. «»

Така ситуація свідчить про те, що Постмодернізм можна вважати викликом модерністському проекту саморефлексивної суб'єктивності, критики раціональності та безмежної свободи, які характеризують попередню епоху. Відбувається напружений пошук нової парадигми знання, нової методології, нового світосприйняття, нового розуміння відношення «об'єкт-суб'єкт». Так, висувуються нові принципи формування категоріального апарату філософії, серед яких поняття: «події» і «ризому» у Ж. Дельоза, «епістеми» у М. Фуко, «письма» і «деконструкції» у Ж. Дерріда, «інтертексту» у Ю. Кристевої, «кодування тексту» у Р. Барта та «подвійного кодування» у Ч. Дженкса, «метарозповіді» у Ж.-Ф. Ліотара, «пастиш» у Ф. Джеймсона, «ліберального іронізму» у Р. Рорті тощо. Всі ці поняття описують єдиний культурний код.

Завоювавши життєвий простір у майже всіх сферах культурної самореалізації людини, Постмодернізм реорганізує стосунки людини та абсолюту у специфічних умовах плюральності та неоднозначності, забарвленої несерйозністю. Мінливі відношення (моно-, тео-, полі-, а-, серйозність, іронія) розхитують уявлення про абсолют, роблять стосунки з ними максимально індивідуалізованими. Позитивний потенціал постсучасності як раз і полягає в конструюванні ним способу буття в умовах культурно-символічної вторинності означення: «відповідь постмодернізму модернізмові, – як пише відомий італійський семіотик, письменник У. Еко, – полягає у визнанні минулого: якщо його не можна зруйнувати, бо тоді ми доходимо до повного мовчання, його потрібно переглянути, – іронічно, без наївності» [6, с. 101-102]. Отже, феномен іронії набуває в філософії Постмодернізму особливого статусу, фундованого ідеєю неможливості ні первозданності в онтологічному, ні оригінальності в творчому смислах.

Своє постмодерністське кредо У. Еко сформулював у нотатках на полях роману «Ім'я рози», що приніс йому широке визнання. Перш за все він звернув увагу на можливість відродження сюжету під виглядом цитування інших сюжетів, їх іронічного переосмислення, поєднання проблемності та цікавості. Вважаючи Постмодернізм не фіксованим хронологічним явищем, а певним духовним станом, підходом до справи, У. Еко вбачає в ньому відповідь Модернізму, який руйнує й деформує минуле. Руйнуючи образ, авангард дійшов до абстракції, чистого, розірваного або спаленого полотна; в архітектурі вимоги мінімалізму привели до садового паркану, будинку-коробки, паралелепіпеду; в літературі – до руйнування дискурсу до крайньої міри, що веде до німоти, білої сторінки; в

музиці – до атонального шуму, а потім до абсолютної тиші. Концептуальне мистецтво – метаязык авангарду, який позначає межі його розвитку.

Глибока серйозність Модернізму, що зробив своїм знаменом вимогу називати речі своїми іменами, змінюється у Постмодернізмі ренесансом античного гасла іронії, – називати речі протилежними іменами. У Еко порівнює культурну ситуацію Постмодернізму з ситуацією освідчення в коханні витонченого інтелектуала освіченої дамі: «він знає, що не може сказати «Я без тями тебе кохаю», тому що він знає, що вона знає (і вона знає, що він знає), що це вже написав Ліала. І все ж вихід є. Він може сказати: «Як сказав би Ліала, я без тями тебе кохаю». Ось так, обійшовши удавану невинність і чітко сказавши, що невинної розмови більше не вийде, він водночас сказав дамі все, що хотів, що кохає її й що кохає в часи втраченої цнотливості. Якщо дама підтримає гру, він зрозуміє це як освідчення в коханні. Обидва приймають виклик минулого, вже кимсь сказаного, чого вже не можна знищити. Обидва будуть свідомо й із задоволенням грати в іронію. Але обидва зможуть ще раз поговорити про любов» [6, с. 102].

Вихідною й найважливішою умовою творчості виступає в постмодерністській системі відліку іронія, що проявляється у багатоступеневості глибини символічного кодування тексту. Ця тенденція простежується у дослідницьких працях Роланда Барта, який став фундатором постструктуралізму.

Р. Барт особливо цікавиться текстом як новим об'єктом літературно-критичного дослідження і письмом як сплетінням різних кодів у тексті. На Бартовому розумінні тексту позначився вплив концепцій Ж. Дерріда та Ю. Крістєвої. Будь-який текст – це недиференційована маса культурних смислів, що увібрав твір, але ще не підпорядкована його телеологічному завданню. Щоб якось упорядкувати текстову множинність, зробити її хоч деякою мірою доступною для аналітичної об'єктивації, Р. Барт і вводить поняття коду.

Бартівський код не має суттєвого відношення до лінгво-семіотичного вживання цього терміну. Його «код» – це «простір цитатій», діапазон, у якому розміщуються найрізноманітніші «голоси», які переплітаються у Тексті: «те, що ми називаємо тут кодом, – це не реєстр і не парадигма, яку слід реконструювати будь-якою ціною; код – це перспектива множинності цитувань, міраж, зітканий із множинних структур; і одиниці, утворені цим кодом, – це ніщо інше, як відголоски чогось такого, що вже було читане, бачене, зроблене, пережите; код – це слід цього «вже». Відсилаючи до вже написаного, іншими словами, до Книги (до книги культури, життя, життя як культури), він перетворює текст у каталог цієї Книги» [1, с. 45].

Р. Барт зазначає далі, що сповіщаючись самим дискурсом, іронічний код наразі є нічим іншим, як експліцитним цитуванням «іншого»; «він завжди щось афішує й вже самим цим фактом руйнує полівалентність, якої можна було б очікувати від дискурсу, побудованого на принципі цитування». Адже полівалентний текст до кінця зберігає свою конститутивну двоякість лише у тому разі, якщо знищує межу між істиною і брехнею, якщо не приписує своїх висловлювань загально визнаним авторитетам, якщо він підриває довіру до самої ідеї походження, якщо він знищує будь-який голос, що намагається надати тексту єдність («органічну»), одним словом, як порівнює філософ, «якщо він подібно безжальному шахраю, стирає ті лапки, які, як вважається за законами порядності, мають оточувати будь-яку цитату, й тим самим юридично розподіляє фрази між різними власниками, подібно земельним ділянкам. Причина у тому, – пише далі Р. Барт, – що полівалентність, яка викривається іронією, є одним зі способів нехтування прав власності. Завдання полягає в тому, щоб подолати стіну, яка відділяє голос від письма, адже письмо відкидає будь-яку вказівку на власність, а отже, за самою своєю суттю, не може бути іронічним: принаймні, в його іронічності ніколи не можна бути впевненим» [1, с. 64].

Фундатор постструктуралізму був проти ідеології, яка, на його думку, придушує первозданність, свіжість сприйняття світу. Він намагається перебороти ідеологічну відчуженість і пропонує «антиідеологічні протиотрути», серед яких заслуговує на нашу увагу наступне: спроба протиставити ідеологічним топосам іронію.

Іронічний дискурс перевершує все, що об'єктивується. Тут бартівське розуміння іронії наближається до позиції гегелівського іроніка, який або виходить із своєї причетності до загальної «істини», з висоти якої він споглядає несправжню дійсність, або ставить наперед власну, нічим не обумовлену суб'єктивність, звільняє себе від участі в житті, маніфестує власну надмірність і знаходить вищу насолоду в любованні собою. Щодо Р. Барта, то він підкреслює, що сама надія іроніка на звільнення від ідеології ілюзорна: сама іронічна позиція є нічим іншим як топосом – надійним ідеологічним притулком, звідки доволі безпечно можна критикувати кого та що завгодно.

Усі теоретики Постмодернізму вказують, що пародія в ньому набуває іншого обличчя і функції порівняно з традиційною літературою. Ця специфічна особливість постмодерністської пародії одержала назву «пастиш» (від італійського *pasticcio* – опера, складена з уривків інших опер, суміш, попури, стилізація). На перших етапах осмислення практики Постмодернізму пастиш тлумачився або як специфічна форма пародії, або як автопародія.

Американський теоретик Ф. Джеймсон дав найбільш авторитетне визначення поняття «пастиш», охарактеризувавши його як основний модус постмодерністського мистецтва. Оскільки пародія «стала неможливою» через втрату віри у «лінгвістичну норму», або норму верифікованого дискурсу, то на протигагу їй пастиш виступає одночасно і як «зношування маски» (тобто у традиційній функції пародії), і як «нейтральна мімікрія, без прихованого мотиву пародії, без сатиричного імпульсу, без сміху, без цього відчуття чогось нормального, що жевріє десь у глибині, у порівнянні з чим об'єкт наслідування постає вельми комічно. Пастиш – це біла іронія, яка втратила своє почуття гумору: пастиш співвідноситься з іронією так само, як одна цікава річ, сучасна іронічна практика, співвідноситься з тим, що Уейн Бут називає стійкими і комічними типами іронії, скажімо, XVIII ст.» [4, р. 114].

Ідея «зношування маски» у Ф. Джеймсона може бути віднесена й до самої стилістики пастишу, конституюючи самототожність суб'єкта не як тотожність певній масці, а як самість, що стоїть за безліччю масок, та інтегрує цю безліч воедино й відкриває в ній як відмінну від інших. Аналогічно ідея У. Еко про можливість крізь арабески культурних значень, що втратили у своєму плюралізмі початкову сакральність безсумнівної єдності й претензії на репрезентацію сутності, бачити об'єкт як такий – «ню» крізь купу костюмних ідентифікацій. Умовою можливості такої перспективи є свобода як свобода інтерпретацій і наративів.

Багато художніх творів постмодерністської стилістики відрізняються перш за все свідомою настановою на іронічне співставлення різних літературних стилів, жанрових форм і художніх течій. При цьому іронічний модус постмодерністського пастишу, в першу чергу, визначається негативним пафосом, спрямованим проти ілюзійності мас-медіа і масової культури. Ця стратегія також притаманна неолібералістській концепції Річарда Рорті.

При характеристиці його філософської концепції, як правило, вказують на розроблену ним специфічну спрямованість життєдіяльності, що визначається як іронічна. Іронія для нього – це певна позиція, спосіб само сприйняття та форма життя. Визначальною особливістю іронічної позиції є те, на думку Р. Рорті, що вона не прагне створити якийсь новий метод або обґрунтувати певну платформу. Він наполягає на тому, що «теорія іронії – драбина, яку треба відкинути відразу, як тільки з'ясується, що саме привело наших попередників до теоретизування» [5, с. 582].

Темою іронії є метафізична теорія, довіру до якої він намагається спростувати. Теоретик іронії, як наголошує філософ, не довіряє метафізичній метафорі погляду згори вниз і замінює метафору погляду історика на минуле горизонтальною віссю. Тому важливою проблемою іроністичної теорії є подолання авторитетності, при цьому не претендуючи на неї. Запропонований спосіб розгляду спирається на специфічне тлумачення слова «теорія», яке наділяється додатковим значенням: розглядати велику теорію з певної відстані для того, щоб мати більше поле зору.

Людина, що іронізує, – це особистість, якій властиве іронічне ставлення до будь-яких проявів соціального життя, позаяк її основне завдання зводиться до досягнення автономності, до переописування минулого за власними критеріями. Р. Рорті порівнює іроніста з літературним критиком, який не може займати привілейоване становище як це робив метафізик, для якого ставлення до метафізичної культури визначалось через співвідношення абстрактного до конкретного.

Таким чином, у ліберальному іронізмі Рорті, що має ті самі джерела, що й критична традиція франкфуртської школи, іронія розуміється в широкому соціокультурному контексті, виступаючи програмою «перепису лібералізму як надії»: культура в цілому може бути «поетизована» більше, ніж в освітянській надії, вона може бути «раціоналізована».

Постмодерністську класифікацію історичних форм іронії створює французький філософ Жіль Дельоз в своєму головному творі «Логіка смислу», де розкривається його концепція поліваріантності розвитку. Як це характерно для багатьох структуралістських та постмодерних праць, у «Логіці смислу» головна увага приділяється мовному тексту як культурному феномену, як об'єкту вивчення і як інструменту пізнання та утворення нових знань, де власно розкриваються особливості історичних форм іронічного дискурсу.

Першою такою формою Ж. Дельоз називає сократичну іронію, яка має завдання відірвати індивідуальне від його безпосереднього існування; вийти за межі чуттєво-конкретного назустріч Ідеї; встановити закони мови у відповідність до ідеальної моделі. Вона являє собою мовний вияв суб'єктивності, де індивідуальне не тільки слугувало відправною точкою й трампліном, але й знову з'являлося у кінці, що можливо завдяки універсальності Ідеї, що опосередковує перехід між початком і кінцем.

Наступним кроком у становленні іронічного дискурсу є класична іронія, яка «досягає досконалості, коли її об'єктом стає не просто вся реальність, але у кінцевому рахунку і все можливе як вища вихідна індивідуальність». Проявом класичної форми іронії Ж. Дельоз вважає позицію І. Канта, який піддав критиці змістовний характер розуміння істинності, а, отже, до критичне розуміння співвідношення всезагального й одиничного. Автор «Логіки смислу» наводить таку дескрипцію цієї позиції: «Вона (ідея сукупності всього можливого), очищаючись, утворює повністю а ргіогі визначене поняття і стає таким чином поняттям про одиничну річ» [3, с. 57].

Класична іронія передбачає зведення будь-якої індивідуальності до універсальної форми, що забезпечує відповідність буття та індивіда всередині світу уявлення. Критика І. Канта визвала до життя третю фігуру іронії – романтичну іронію, яка ґрунтується на кінцевій синтетичній єдності особи, а не на аналітичній тотожності індивідуального, і визначається відповідністю Я і уявлення. Ж. Дельоз зазначає, що це не просто трансформація термінології, а в першу чергу, змінюється статус особи як первісної і нескінченої реальності, що відкидає будь-яку спробу субординації. Як доказ він наводить різницю між уже вписаними у класичний світ «Дослідами» М. Монтеня, в яких досліджуються найрізноманітніші фігури індивідуалізації, і сповіддю Ж.-Ж. Руссо, яка сповістила прихід Романтизму і стала першою маніфестацією особи або Я. В результаті з'являється безмежна свобода поета, що уможливило для себе безліч доль і позицій, проте не може зупинитися на жодній, оскільки будь-які скінчені форми приречені на вичерпання, а тому не можуть задовольнити «нескінчену негативність» (Ф. Шлегель) позиції романтика. В цьому описі романтичної іронії Ж. Дельоз наближується до к'єркегорівської критики романтизму.

Загальним для всіх цих фігур іронії є те, що вони замикають сингулярність у межах індивідуального й особистого, вважає Ж. Дельоз. У кожному випадку, для кожного типу дискурсу потрібно розрізнати три мови: «По-перше, реальна мова, що задовільняє, цілком звичайні потреби того, хто говорить (індивідуальності, або, скоріше, особи...). По-друге, ідеальна мова, що являє модель дискурсу в залежності від форми її носія (наприклад, модель божественної мови у Кратилі, що відповідає сократичній суб'єктивності; раціональна модель Лейбніца, що відповідає класичній індивідуальності; еволюціоністська модель романтичної особистості). І, нарешті, езотерична мова, яка кожного разу приводить до падіння ідеальної мови в основу і до розпаду носія реальної мови» [3, с. 58]. Отже, на питання: «Хто говорить?», вважає Ж. Дельоз, можна відповідати, що в одних випадках говорить індивідуальне, у других – особистість, у третіх – сама основа, яка зводить нанівець перші два.

Оригінальний філософський дискурс французького філософа Жана Бодрійяра. В його раціональному «дискурсі речей» (товарів) за зникненням ілюзії світу, слідує наповнення речей іронією. Вона стає «універсальною формою розчарування, але також вивертом, за допомогою якого світ ховається позаду радикальної ілюзії *technicity*». Ця метаморфоза має всесвітній і об'єктивний характер, а тому іронія – «єдина духовна форма сучасного світу», де функція об'єкта витіснила критичну функцію суб'єкта. Жертва диктатури знакової вартості підпадає під «монополію коду» (торгової марки). Відтепер об'єкти виявляють штучну й іронічну функцію: немає необхідності викривати свого двійника. У процесі «тотальної семіотизації культури» сучасний світ поглинає свого двійника, у той же час іронічна подвійність «проривається у кожній миті кожного фрагменту наших знаків, наших об'єктів, у безглуздість їх функції... Як показали Сюрреалісти: речі самі беруться іронічно себе пояснювати. Вони без зусиль переконуються у власному значенні – все це частина їх очевидного упорядкування, все надто видиме, надлишок, який за своєю суттю створює ефект пародії» [2, с. 222].

Немає індивідуальних бажань і потреб, є машини виробництва бажань, що змушують насолоджуватися, що експлуатують наші центри насолоди. Об'єкти є категорії об'єктів, тиранія яких задає категорії особистості. Місця в соціальній ієрархії позначені/зазначені володінням речами певного класу. Знаковий код – завжди узагальнена раціональна модель – і знятий у ньому принцип еквівалентності монополю організують поєднати влади і порядку. Споживання – це теж свого роду бізнес, праця, коли ми інвестуємо власні змісти і значення в систему дискурсу об'єктів.

У такій культурній ситуації суб'єкт виявляється просто функцією всевітньої об'єктивної іронії: «У всіх наших технологіях, об'єкт – це той, хто змінює суб'єкт і диктує його присутність і його випадкову форму. Сила об'єкту – пробиватися через гру симулякра і симуляції, через ту саму хитрість, яку ми йому нав'язали. У цьому й полягає форма іронічної зміни: об'єкт набуває дивної привабливості. Звільнений самою *technicity* від усякої ілюзії, від усіх супутніх значень і цінностей, зведений, таким чином, з орбіт конкретного суб'єкта, він стає справжнім об'єктом, надпровідником ілюзії і нонсенсу». Філософський гіперкритицизм Ж. Бодрійяра виявляє підміну суб'єктивності об'єктивною структурою виробництва і споживання технорациональної цивілізації.

Таким чином, поняття «іронія» не втрачає свого значення в постсучасній філософії. Феномен іронії набуває особливого статусу, фундованого ідеєю неможливості ні первозданності в онтологічному, ні оригінальності у творчому смислах. У Постмодернізмі іронія стає фундаментальною універсалиєю, яка структурує соціокультурний ландшафт і екстраполює свої властивості на інші форми культури («іронічний код» Р. Барта, «ліберальний іронізм» Р. Рорті, «пастиш як біла іронія» у Ф. Джеймсона, «іронія – метамовленева гра» у Еко, «єдина духовна форма сучасного світу» у Ж. Бодрійяра). Ми бачимо, що в сучасній філософії дістають відображення дещо нові типи розуміння іронії. Наприкінці другого тисячоліття, фігура іронії стає знаменням часу. Істинна іронія – та, в межах якої визначається відносність мови та дискурсу й можлива комунікація в іншу мову та взаємодія з іншим дискурсом, що в ситуації перманентного катастрофізму та ненадійності дає суспільству надію на краще.

#### ***Література:***

1. Барт Р. *S / Z* / Рональд Барт ; [пер. с фр.]. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 232 с.
2. Бодрийяр Ж. Система верей / Жан Бодрийяр ; [пер. с фр.] – М.: Рудомино, 1995. – 222 с.
3. Делёз Ж. Логика смысла / Жиль Делез ; [пер. с фр.]. – М. : Academia, 1995. – с. 298.
4. Джеймисон Ф. Постмодернизм и общество потребления / Ф. Джеймисон ; [пер. с англ.] // Логос. – 2000. – №4. – С. 63 – 77.
5. Рорті Р. Самотворення і пов'язаність : Пруст, Ніцше і Хайдеггер / Річард Рорті ; [пер. с англ.] // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів : Літопис, 1996. – С 582.
6. Эко У. Постмодернизм, ирония и занимательность. Заметки на полях «Имени розы» / Умберто Эко // Иностранная литература. – 1988. – № 10. – С. 101 – 102.

© Гейко С.М., 2011.